

ВИХРИСТЕНКО Борис Іванович,
кандидат юридичних наук, Заслужений юрист України,
президент Туристичної асоціації України

ОПАНАСЮК Наталія Анатоліївна,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри Київського
національного торговельно-економічного університету

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ ЯК ПРАВОВА ОСНОВА РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

АНОТАЦІЯ. Поручено проблему юридичної природи права на свободу пересування, складовою частиною якого є право на туризм, свободу туристичних подорожей. Визначено, що провідна роль у законодавстві про туризм належить Конституції України, норми якої регламентують найважливіші відносини у галузі туризму (визначають засади розвитку в Україні соціально орієнтованого туризму та державної політики у цій сфері, закріплюють права і свободи людини й громадянина, гарантії їх реалізації та захисту під час здійснення туризму). Сформульовано конституційно-правові основи туризму в Україні та визначено право на туризм за суттю, змістом і формою.

Ключові слова: конституційно-правові основи туризму в Україні, право на туризм.

АНОТАЦИЯ. Поднята проблема юридической природы права на свободу передвижения, составной частью которого является право на туризм, свободу туристических путешествий. Акцентировано, что ведущая роль в законодательстве о туризме принадлежит Конституции Украины, нормы которой регламентируют наиболее важные отношения в сфере туризма (определяют принципы развития в Украине социально ориентированного туризма и государственной политики в этой сфере, закрепляют права и свободы человека и гражданина, гарантии их реализации и защиты при осуществлении туризма). Сформулированы конституционно-правовые основы туризма в Украине и понятие право на туризм по сути, содержанию и форме.

Ключевые слова: конституционно-правовые основы туризма в Украине, право на туризм.

SUMMARY. Violated the legal nature of the problem of freedom of movement, part of which is the right to travel, freedom to travel. Determined that the leading role in legislation on tourism is the Constitution of Ukraine, the rules which govern the most important relations in the tourism sector (defining principles of development in Ukraine socially oriented tourism policy in this area, fix the rights and freedoms of man and citizen, guarantees of their realization and

protection during the implementation of tourism). Formulated by the constitutional and legal basis of tourism in Ukraine and the concept of the right to tourism in essence, content and form.

Key definitions: constitutional and legal basis of tourism in Ukraine, the right to tourism.

Конституція України 1996 року встановила загальні норми правового регулювання туризму, а також систему прав і свобод раніше невідомих радянській доктрині права. Вперше в історії українського конституціоналізму Основний закон значно розширив і збагатив коло та зміст прав і свобод людини й громадянина. Особливе місце серед них посідає право людини на свободу пересування, право вільно залишати територію України, а також право громадян України в будь-який час повернутися в Україну (ст. 33), яке базується на загальнолюдських цінностях поваги до людини та визнання її права на особисту свободу. Складовою частиною права на свободу пересування є право на туризм, свободу туристичних подорожей.

Зважаючи на те, що право на свободу пересування є новим у системі конституційних прав і свобод України, юридична природа даного права ще мало досліджена. В Конституції України права і свободи людини й громадянина закріплені системно, тобто на рівні їх теоретичного моделювання й сприйняття вони поділяються на особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні права й свободи. Щоправда, в юридичній літературі є й інші класифікації. Причому право на свободу пересування, право вільно залишати територію країни й повернутися до неї, передбачене статтею 33 Конституції України та основними міжнародними актами з прав людини [1], вміщене серед групи політичних прав України. Можливо саме це й спричинило провідних дослідників прав людини (Н. А. Мяловицька та інші), а також їхніх колег В. В. Головченка і М. І. Сірого віднести право на свободу пересування до політичних прав [2; 3]. Свою позицію вони обґрунтовують тим, що це суб'єктивні права і свободи людини й громадянина у політичній сфері або переважно у цій сфері, які опосередковують собою взаємовідносини особи і держави як політичної організації суспільства, особи і органів державної влади та місцевого самоврядування, особи і народу, суспільства в цілому як носія і джерела влади, особи і політичних партій та інших інститутів держави і суспільства. Імовірно, така позиція сформувалася, з одного боку, через відносну молодість цього права в системі прав людини і громадянина України та відсутність ґрунтовних досліджень його юридичної природи в теорії конституційного права. З іншого, - є наслідком ідеології та світогляду, що успадкований нашою державою від заполітизованого радянського режиму (дане право пов'язувалося з пропискою осіб за місцем проживання, обмеженням щодо виїзду за кордон - існування так званої "залізної завіси"). Але право на свободу пересування, на нашу думку, має насамперед елементи

природних (особистих) прав, які притаманні людині від народження, а не лише у контексті участі у політичному житті країни.

Не випадково такі відомі українській юридичній науці вчені як О. М. Баймуратов, В. Ф. Погорілко, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, С. Б. Чехович й інші визначають право на свободу пересування як одне з основоположних природних прав і свобод людини [4; 5].

Інші провідні фахівці намагаються віднести й обґрунтувати належність права на свободу пересування до групи соціальних прав людини і громадянина, з доводами яких не можна не погодитися, але з певними застереженнями. Зокрема, заслуговують на увагу аргументи прихильників цієї точки зору, що з правом на свободу пересування, яке реалізується через туризм, пов'язана соціальна мотивація пересування людини (відпочинок, оздоровлення, пізнання тощо).

Аналізуючи ознаки диференціації (належності) закріплених у Конституції України прав і свобод людини й громадянина та застосовуючи їх до права людини на свободу пересування, зокрема права на туризм, свободу туристичних подорожей, на наш погляд, можна сформулювати один з основних критеріїв класифікації цього права як виду соціальних прав: мотиваційна ознака, тобто мета, яку переслідує людина, здійснюючи пересування (відпочинок, пізнання тощо). Це ті складові умови забезпечення життєдіяльності людини, що притаманні соціальній сфері діяльності держави [6]. Водночас, мета пересування людини є лише похідною, другорядною ознакою цього права, хоча далеко й не останньою. Першоосновою, визначальним критерієм права на свободу пересування, вважаємо, є можливість особистої свободи людини, вибору певної поведінки, форм, видів і напрямків свого пересування.

Натомість право на туризм, свободу туристичних подорожей як складова права на свободу пересування, на нашу думку, поєднує, крім елементів природних, соціальних, політичних прав, також і риси, притаманні культурним правам. Туризм виконує в суспільстві важливу культурну функцію, забезпечує духовний розвиток людини, яка подорожує.

Можливість безпосередньо й особисто відкривати для себе і насолоджуватися духовними та культурними надбаннями (пам'ятками археології, архітектури, історії та культури, відвідання музеїв, театрів тощо) як в нашій державі, так і в інших країнах світу є тим благом, що гарантується особі державою і виступає необхідною умовою розвитку туризму та здійснення туристичних подорожей. Розуміння й поширення загальнолюдських етичних цінностей терпимості й поваги різноманітних релігійних, культурних і моральних переконань є одночасно основою та наслідком туризму. Сучасний туризм виступає позитивним і постійним чинником, що сприяє взаємопізнанню, а також в якості основи для досягнення більш високого рівня поваги й довіри між народами. Особи, які здійснюють туристичні подорожі, повинні поважати соціально-культурні традиції та звичаї всіх народів, у тому числі національних меншин і корінних народів, дотримуючись при цьому їх законів, звичаїв і традицій.

Водночас, поряд із підтриманням у людини прагнень до пізнання історії й культури країни та розвитком у неї почуття гордості, бажання зберегти свої національні традиції, туризм викликає суто прагматичну необхідність підготовки, оновлення екскурсійних матеріалів, відтворення, збереження й охорони пам'яток в належному стані для туристичних показів. Це стимулює й певні капіталовкладення в сферу культури, справу збереження пам'яток історії та культури для нащадків. А дані ознаки притаманні групі економічних прав людини й громадянина.

Таким чином, в теорії конституційного права спостерігається певна еволюція щодо розуміння і визнання права на свободу пересування, права вільно залишати територію України й повернутися до неї та його складової – права на туризм, свободу туристичних подорожей.

Враховуючи розмаїття поглядів щодо належності права на свободу пересування до однієї з традиційних груп конституційних прав і свобод людини й громадянина, неможливо, на наш погляд, однозначно визначити критерії (юридичну природу) цього права та його складового елемента – права на туризм, свободу туристичних подорожей, як суто особистого (природного), чи політичного, чи соціального, чи культурного. Водночас, попри всі дискусії незаперечним є те, що право на свободу пересування належить до основних конституційних прав і свобод людини й громадянина в Україні, з яким пов'язана реалізація більшості інших прав і свобод людини й громадянина. Право на свободу пересування, зокрема право на туризм, свободу туристичних подорожей має так би мовити комплексний характер, оскільки поєднує риси (елементи) природних, соціальних, політичних і культурних прав. Але превалюють в праві на туризм, насамперед, соціальні риси. Туризм (право на туризм) як різновид свободи пересування є соціальним правом, тому що основним благом, яке гарантується державою і забезпечується шляхом всебічного розвитку туризму, визначальним його критерієм є мета, яку переслідує особа, здійснюючи пересування (рекреація, пізнання тощо).

Отже, логічно й природно в певних аспектах відносити право людини на свободу пересування до основних природних прав, оскільки воно пов'язане безпосередньо з проявом особистої свободи, вільного вибору варіантів своєї поведінки незалежно від мети, є умовою професійного і духовного розвитку людини. Хоч варто й зауважити, що його складове – право на туризм, свободу туристичних подорожей, є переважно соціальним правом, а також має риси природних, культурних і політичних прав. Неоднозначність класифікації даного права обумовлена тим, що права людини реалізуються у певних сферах суспільного життя (політика, культура, економіка, екологія тощо). Право на туризм, свободу туристичних подорожей реалізується здебільшого або переважно в кількох сферах суспільного життя. Ця думка підтверджується найважливішими міжнародними правовими документами з питань туризму: Загальною резолюцією конференції ООН з міжнародного туризму та подорожей (1963 р.); Манільською декларацією з світового туризму (1980 р.); Хартією туризму та Кодексом туриста (1985 р.); Гаазькою

декларацією з туризму (1989 р.); Глобальним етичним Кодексом туризму (1999 р.) [7]. В них наголошується, що туризм активно впливає на життя людей, організацію їх праці, відпочинку та дозвілля, а відтак – на соціальний, економічний, політичний і культурний розвиток кожної людини й суспільства в цілому. Розвиток туризму пов'язаний із соціально-економічним розвитком націй і залежить від доступу людини до активного відпочинку й відпусток, її свободи пересування в межах вільного часу як основоположний принцип права на туризм і свободу туристичних подорожей.

Крім того, специфіка, юридична природа права на туризм полягає в тому, що туризм є результатом і водночас наслідком реалізації більшості конституційних прав і свобод людини й громадянина (на відпочинок, охорону здоров'я, безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб, участь у культурному житті, інформацію та інших).

Таким чином, визнання й гарантування права на свободу пересування та інших суміжних прав і свобод людини й громадянина в Конституції України слід вважати надзвичайно важливим кроком до створення на новій законодавчій базі конституційно-правових основ побудови, функціонування й розвитку туризму в нашій державі як гарантії реалізації конституційних прав і свобод людини й громадянина. У цьому зв'язку важливим, на нашу думку, вбачається розглянути та проаналізувати норми Конституції України, які регламентують відносини в сфері туризму.

Конституція України відіграє провідну роль і має виняткове значення в регулюванні відносин у сфері туризму, визнання, охорони й захисту прав і законних інтересів людини й громадянина з питань туризму в Україні, а також посідає основне фундаментальне місце в системі законодавства України про туризм. Це обумовлюється юридичною природою Конституції України, яка містить найбільш стійкі, принципові, вихідні положення щодо гарантування прав і свобод людини, що визначають зміст і спрямованість діяльності держави, відповідальність держави перед людиною за свою діяльність (ч. 2, ст. 3 Конституції).

Аналізуючи положення Конституції України як правової основи туризму, на нашу думку, можливо виокремити дві групи норм: загального характеру, які є важливими з точки зору послідовного забезпечення права на туризм, і так звані “туристичні”, що стосуються безпосередньо розвитку туризму в Україні, як гарантії реалізації людиною і громадянином прав на свободу пересування, відпочинок й інших суміжних прав і свобод під час здійснення туристичних подорожей.

Права і свободи людини й громадянина є основними за змістом, оскільки з їх допомогою глибоко й повно проявляються і регулюються найбільш важливі відносини між державою і громадянином. Адже вся система конституційних прав і свобод покликана слугувати подальшому розвитку демократії і соціальному прогресу. Зазначене повною мірою стосується й туризму, оскільки через туризм реалізуються найважливіші природні права людини, права, пов'язані з особистою свободою людини, формуванням і

підтримкою в людини почуття власної гідності, а також забезпечення її розвитку.

До загальних слід віднести норму, сформульовану в статті 1 Конституції, про визнання України демократичною й правовою державою. Характеристика України як правової держави означає, що в організації й діяльності держави, в тому числі при підготовці й прийнятті важливих і знакових рішень у сфері туризму, превалюють принципи права, а не політична або інша доцільність. Однією з найбільш суттєвих ознак правової держави є верховенство права, коли право над усе, й влади зокрема. Право є основою організації й життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій. Право тут виступає як об'єктивно можливий масштаб соціальної свободи, що стимулює творчу активність людини, гарантує суспільне визнання того, що кожен індивід народжується вільним, рівним іншому, а верховенство права розглядається як соціальний феномен, що зумовлює невід'ємні права людини і громадянина на свободу, рівність, справедливість, щастя, пошану тощо [8].

Таким чином, з одного боку, правова держава виходить з визнання невідчужуваних і невід'ємних (природних) прав і свобод та покладення на відповідних суб'єктів обов'язків щодо дотримання й захисту прав і свобод людини. Органи державної влади в Україні здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України, а також згідно з визначеною компетенцією. Побудова правової держави слугуватиме потужним чинником встановлення суворого правопорядку в сфері туризму в нашій державі, пов'язаного з правилами й умовами в'їзду та виїзду громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства з метою туризму, страхуванням ризиків в туризмі (життя й здоров'я туристів) тощо. Зокрема, вдосконалення законодавства щодо запровадження адміністративних (так званих "туристичних") формальностей перетину кордонів згідно з міжнародними угодами (візові, санітарні, митні тощо) повинне відбуватися в такий спосіб, щоб сприяти вільному подорожуванню й доступу максимальної кількості людей до туризму; запобіганню незаконній міграції й торгівлі людьми; проведенню гнучкої візової політики стосовно громадян кожної держави з урахуванням, насамперед, національних інтересів. Така політика держави є вихідним принципом ефективного розвитку туризму, що проголошений і закріплений в Гаазькій декларації з туризму 1989 року [9]. З іншого боку, дотримання вимог прав і свобод людини й громадянина у сфері туризму, забезпечення свободи туристичних подорожей слугуватиме одним із критеріїв правової держави.

Відповідно до статті 1 Конституції України – Україна є соціальною державою, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя та вільний розвиток людини. Ця норма також має безпосереднє відношення до прав і свобод, що реалізуються людиною і громадянином шляхом всебічного розвитку туризму, перш за все в частині забезпечення кожному дотримання й захисту даних прав. Туризм є одночасно наслідком і вирішальним чинником якості життя в сучасному суспільстві, тому органи

державної влади, вважаємо, повинні приділяти більше уваги туризму з метою забезпечення його розвитку в гармонійній відповідності із забезпеченням інших основних потреб і видів діяльності суспільства. Держава повинна сприяти розвитку туризму як гарантії права людини на відпочинок, права на використання вільного часу, насамперед, можливостей доступу до проведення відпусток, свободу подорожей. Зазначеному кореспондусе обов'язок суспільства надавати своїм громадянам реальні, ефективні й недискримінаційні можливості доступу до туризму, можливості кожному громадянину пізнати навколишній світ тощо. Саме такі умови повинні відповідати пріоритетам, законодавству й традиціям нашої держави в сфері туризму.

Соціальне призначення прав і свобод людини й громадянина визначається тим, що вони втілюють ідеали демократії, гуманізму й справедливості, слугують всебічному розвитку особи, надають громадянам широкі можливості для підвищення їх соціально-правової активності, засобом задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб, забезпечують поєднання як індивідуальних, так і суспільних інтересів. Змістом права на гідний життєвий рівень, яке повинно забезпечуватися в соціальній державі, є не тільки отримання певних матеріальних благ для себе і своєї сім'ї, а й можливості розвитку особистості шляхом здійснення подорожей з метою задоволення рекреаційних, культурних, пізнавальних й інших потреб та інтересів. Створення умов і можливостей відтворення та поновлення фізичних, моральних і духовних сил людини, її право на певний спосіб організації свого відпочинку й оздоровлення, використання вільного часу, проведення змістовного дозвілля шляхом здійснення туристичних подорожей. Забезпечення доступності туризму для всіх верств населення й особливо для молоді, жінок з дітьми, інвалідів і осіб похилого віку, створюючи гарантії державного захисту саме цих категорій громадян.

Реальний та необхідний доступ все більш широких верств населення до проведення відпусток і подорожей є новою рисою сучасного туризму, яка повинна знайти своє завершення в системі заходів адміністративного, законодавчого й фінансового порядку, спрямованих на забезпечення кращого соціального, культурного, освітнього, політичного й економічного керівництва сферою пересування людей.

Російський вчений М. Н. Марченко, на нашу думку, цілком справедливо під основними соціальними правами розглядає можливості особистості в сфері виробництва і розподілу матеріальних благ, що мають забезпечити задоволення економічних і тісно пов'язаних з ними духовних потреб і інтересів людини [10]. Інші російські вчені В. М. Корельський та В. Д. Перевалов не безпідставно зазначають, що основні соціальні права та свободи людини і громадянина відображають рівень матеріального розвитку конкретної держави й суспільства і їхню здатність забезпечувати відповідний рівень життя і соціальну захищеність індивіда [10; 11]. Реалізація даних прав людиною і громадянином, а також обов'язок сучасної держави забезпечити кожному члену суспільства нормальні умови для розвитку особистості та

гідний рівень життя, безпосередньо пов'язані з туризмом, оскільки кожна людина в соціальній державі повинна мати можливості здійснювати туристичні подорожі. Адже туризм в сучасних умовах є найефективнішою формою відтворення трудового потенціалу людини, її фізичних і моральних сил та внутрішніх резервів, затрачених під час трудової діяльності. Туризм як різновид рекреації, активного відпочинку сприяє зміцненню здоров'я людини, відновленню її працездатності.

Відмінною ознакою сучасної соціальної держави є досягнення більш високого рівня добробуту для якомога більшої кількості громадян. В межах соціальної політики держава здійснює керівництво туристичним попитом через стимулювання соціального туризму. Під соціальним туризмом у контексті соціальної політики держави, на наш погляд, слід розуміти певні заходи держави, спрямовані на створення умов для проведення відпусток відповідними соціальними категоріями (молоді, жінок з дітьми, особами похилого віку), зокрема субсидування будівництва місць для відпочинку, надання транспортних пільг і пільгових турпутівок тощо.

Нині в умовах глобалізації, науково-технічного прогресу, автоматизації виробництва в людини збільшується вільний час, а відтак – виникає проблема й потреба його раціонального використання. Цю проблему покликаний вирішувати також і туризм, який забезпечує повноцінне використання вільного часу людини, сприяє підвищенню її культури, поєднанню відпочинку з пізнанням. Тому не випадковим є приділення значної уваги з боку більшості країн світу питанням розвитку саме соціального туризму як одного з перспективних і найбільш значимих для політики держави, оскільки туризм є дієвим засобом відтворення трудового потенціалу людини й суспільства в цілому, чинником, що впливає на соціальну рівновагу, взаєморозуміння між людьми і народами, підвищення трудової активності колективів, особистого й суспільного добробуту.

Отже, відповідне послідовне вирішення питань розвитку туризму в нашій державі в інтересах людини й суспільства та гарантування і забезпечення можливостей людині здійснювати туристичні подорожі, в тому числі на законодавчому рівні, є пріоритетним інструментом розбудови України як соціальної держави.

Одна з найбільш суттєвих новацій основ конституційного ладу України, встановлених Конституцією України 1996 року, пов'язана із закріпленням принципу здійснення державної влади шляхом поділу її на законодавчу, виконавчу й судову (ст. 6). Тим самим Основний Закон закріпив розмежування функцій держави, визначених професором В. Ф. Погорілком в теорії конституційного права як “технологічні” [12], між уповноваженими державними органами на здійснення законодавчої, виконавчої й судової діяльності. У досліджуваній нами сфері – це діяльність щодо формування сучасного законодавства в сфері туризму з урахуванням міжнародно-правових норм і стандартів з цих питань, забезпечення його реалізації, а також послідовного дотримання, охорони й захисту прав і свобод людини й громадянина в сфері туризму. Насамперед, законодавства, що сприятиме

гармонізації принципів спрощення туристичних формальностей; безпеки й захисту туристів і туристичних об'єктів, а також розвитку туристської свідомості, тобто гостинності по відношенню до мандрівників і туристів з метою вироблення поваги людської гідності, недопущення будь-яких проявів дискримінації; впровадження державних гарантій реалізації права на відпочинок і туризм для незахищених верств населення тощо.

Аналізуючи положення Конституції України як правової основи розвитку туризму в нашій державі, слід звернути увагу й на спеціальні, так звані “туристичні” норми, більшість з яких закріпила принципово нові підходи в регулюванні відносин у сфері туризму на сучасному етапі.

В Конституції України вперше за час конституційного розвитку нашої держави було закріплено положення про визнання людини, її життя і здоров'я, честі й гідності найвищою цінністю (ст. 3). Утвердження та забезпечення прав і свобод людини визнано головним обов'язком держави. Цей принцип усієї практичної діяльності держави зобов'язує її органи, посадових і службових осіб максимально сприяти в реалізації прав і свобод людини. Отже, положення Конституції спрямовані на створення гарантій забезпечення дотримання прав і свобод людини та громадянина в нашій державі, у тому числі й суб'єктивного права на туризм (право на свободу пересування, відпочинок, охорону здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав при здійсненні туристичних подорожей).

Підтвердженням вищенаведеного є те, що правам і свободам людини й громадянина, в тому числі й у сфері туризму, присвячено найбільший за обсягом і найвагоміший за змістом спеціальний другий розділ. Отже, становлення в Україні правової, демократичної й соціальної держави означає створення певних конституційно-правових основ для забезпечення їх реалізації та захисту.

Особливість розбудови туризму в Україні полягає в тому, що вона відбувається одночасно з утвердженням громадянського суспільства. Права людини, як вважає Є.А. Лукашова, є ціннісним орієнтиром, який дає змогу застосовувати “людський вимір” не лише до держави, права, закону, правопорядку, а й громадянського суспільства, оскільки ступінь розвиненості останнього залежить значною мірою від наявності прав і свобод людини й громадянина, а також від обсягу цих прав і їхньої реалізації [13].

Найбільший інтерес у зв'язку з цим становить дослідження **соціальних прав у туристичних відносинах**. Серед них слід виокремити право на відпочинок (ст. 45 Конституції України) та на відновлення і зміцнення здоров'я (ст. 49 Конституції), де туризм має пріоритетну форму відновлення життєвих сил людини та є ефективним видом відпочинку в умовах вільного часу. Маючи суттєвий вплив на фізичний і психологічний стан людини, туризм сприяє зміцненню її здоров'я, відтворенню працездатності, а відтак – через відновлення робочої сили – підвищенню продуктивності суспільної праці.

Не менш знаковими та важливими конституційними правами як передумова здійснення туризму в нашій державі є група культурно-духовних прав і свобод людини й громадянина. Визначальним у цьому зв'язку є право на задоволення духовних потреб, участь у культурному житті (ст. 54 Конституції), оскільки туризм з найдавніших часів свого виникнення й зародження відігравав і відіграє важливу роль в державі як чинник духовного, культурного й пізнавального виховання людини, ознайомлення її з історико-культурним надбанням, виховання в людини почуття любові до рідного краю, патріотизму тощо. Ще в епоху Просвітництва (XVII-XVIII ст.) туризму відводилася саме культурно-виховна функція у суспільстві. Туризм став унікальним чинником самоосвіти, терпимості до різних народів, пізнання усієї багатоманітності культур, традицій і звичаїв. Сьогодні туризм є активною формою людського спілкування, що допомагає взаємопізнанню націй, розвитку взаєморозуміння та встановленню культурно-економічних зв'язків між народами, а відтак – розвитку співробітництва між державами, покращанню міжнародного становища в цілому та зміцненню миру. Не випадково туризм також називають “народною дипломатією”. Крім того, суспільство, що активно спілкується зі світом за допомогою туризму, стає відкритішим, вільніше інтегрується у світову співдружність, що за наших умов є досить актуальним. Отже, реалізація культурно-духовних прав і свобод людини через туризм слугує культурному збагаченню людини, сприяє розвитку її особистості, а відтак – підвищенню культурного рівня суспільства, викликає в неї почуття гордості до культурного спадку країни, бажання зберегти свої національні традиції, історико-культурні пам'ятки, поширює гуманістичні принципи поваги до інших людей. У цьому зв'язку туристична політика і діяльність держави згідно з рекомендаціями міжнародних інституцій у сфері туризму повинна базуватися на повазі художнього, археологічного й культурного спадку з метою його захисту й збереження для майбутніх поколінь. Особлива увага при цьому приділяється охороні пам'яток, музеїв, які мають бути відкритими для широкого доступу й відвідання туристами, в тому числі й тих, що перебувають у приватному володінні, а також в будівлях релігійного характеру [14, ст. 4].

Вагомого значення для розвитку туризму в Україні набуває група природних прав людини, насамперед, на повагу до її гідності (ст. 28 Конституції), інформацію (ст. 34 Конституції) та достатній життєвий рівень (ст. 48 Конституції), що є визначальними у реалізації людиною свого права на туризм, туристичну подорож, правдиву й достовірну інформацію про умови подорожі (правила перетину кордону, закони та звичаї країни перебування, пам'ятки історії й культури місця туристичного призначення тощо).

На думку Ж. М. Пустовіт, саме природні (громадянські) права і свободи охоплюють фундаментальні аспекти свободи особистості та є виразником гуманістичних принципів будь-якого демократичного організованого суспільства [15]. Природні права і свободи людини є невід'ємним елементом свободи людини, яка являє собою соціальну реальність і передбачає надання

фактичної можливості вільно розпоряджатися собою. Специфічна особливість особистої свободи полягає і в тому, що вона виступає як умова розвитку індивідуально неповторних, притаманних конкретній особі, рис і здібностей.

Туризм і право на туризм в сучасних умовах – це прояв і можливість особистості вільно розпоряджатися собою, своїм вільним часом для забезпечення власного відпочинку, проведення змістовного дозвілля, організації оздоровлення з метою задоволення власних соціальних, рекреаційних, духовних, культурних та інших потреб і інтересів.

Із дотриманням прав громадян тісно пов'язані й такі особисті права і обов'язки людини й громадянина, які визначаються Основним Законом та забезпечують їм гарантії недоторканості, невтручання в особисте і приватне життя, гарантують індивідуальну свободу, тобто можливість безперешкодного вибору різноманітних варіантів своєї поведінки, пов'язаних із здійсненням туризму, вільним обранням форм, видів і напрямків туристичних подорожей.

Розвиток туризму та реалізація людиною права на туризм значною мірою базується й на природно-кліматичних ресурсах, залежить від екологічного стану в країні, адже якість довкілля, екологічна безпека є першочерговим критерієм при здійсненні людиною подорожі. Тому право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля, гарантоване Конституцією України (ст. 50), має визначальне значення для реалізації права людини на туризм, свободу туристичних подорожей. Екологічний стан суттєво впливає також і на ті види туризму, які безпосередньо не пов'язані з природним середовищем, тому що для сучасних туристів якість довкілля, екологічна безпека є визначальним критерієм при прийнятті рішення про туристичну подорож. Саме тому сучасний туризм вносить суттєві корективи в екологічну політику більшості країн світу, які прагнуть зберегти цінні рекреаційні ресурси шляхом прийняття спеціальних законодавчих актів, створення мережі національних парків, природних і культурних заповідників та інших охоронних територій і об'єктів. Водночас, туризм може слугувати також і засобом збереження й відновлення природних ресурсів через організацію різних форм природопізнавальної, природовиховної та природоохоронної роботи державних органів у сфері туризму серед населення. Завдяки туризму підвищується екологічна свідомість населення, поліпшується загальний природозахисний стан регіону зокрема та країни в цілому.

Суттєвого значення для розвитку туризму та забезпечення людині права на туризм набуває **група економічних прав і свобод людини та громадянина**, реалізація яких також відбувається й через туризм. Важливість цього аспекту обумовлена вже тим, що саме в цій групі прав і свобод регулюються права людини як власника [16].

Дані положення сьогодні набувають особливої актуальності, оскільки наша держава зосередила свої зусилля на побудову ринкових механізмів господарювання в Україні, поступову інтеграцію до міжнародної правової й

економічної систем, де права і свободи людини й громадянина визнаються найвищою цінністю та становлять основу діяльності усіх міжнародних інституцій.

Вказане безпосередньо стосується й туризму, адже організація туристичних подорожей – це один з видів підприємницької діяльності, який покликаний сприяти економічному піднесенню країни, є важливим чинником підвищення якості життя в Україні, створення додаткових робочих місць, поповнення валютних запасів держави тощо, а також задоволення різноманітних потреб людей – туристів (соціальних, рекреаційних, духовних, культурних й інших).

Конституція України, на нашу думку, містить чітку концепцію правового регулювання економічних відносин саме через права людини й громадянина. Зокрема, гарантується право кожного на підприємницьку діяльність; захист прав споживачів у підприємницькій діяльності; недопущення зловживання монопольним становищем на ринку (ст. 42). Вказані правові норми в єдності їх економічного змісту й способу вираження дозволяють констатувати про їх тісний зв'язок і вплив на розвиток туризму як одного з перспективних і комплексних видів підприємницької діяльності та захист прав споживачів-туристів під час здійснення ними туристичних подорожей.

Водночас, слід мати на увазі, що побудова ринкової економіки в демократичній країні не є кінцевою метою. Ринкова економіка є ефективною лише тоді, коли слугує, насамперед, зміцненню економічної свободи людини. Однак, заради об'єктивності, треба визнати, що сьогодні ринкова економіка не сприяє, а навпаки дещо гальмує утвердження в нашому житті соціально-економічних прав і свобод людини й громадянина. Не є винятком безпідставні законодавчі обмеження права на підприємництво в галузі туризму, створення адміністративних перешкод на шляху розвитку малого й середнього бізнесу в туризмі, необґрунтоване вивільнення десятків тисяч працівників сфери туризму тощо. Виходячи з цього, доводиться констатувати, що значна частина соціально-економічних прав і свобод людини залишається декларативними в Конституції України, оскільки більшість з них реалізуються обмежено в туризмі.

Конституційним правам і свободам кореспондують закріплені в Основному Законі держави конституційні обов'язки людини і громадянина, як певні побажання держави щодо поведінки осіб незалежно від місця їх перебування. Конституційні обов'язки охоплюють всі основні сфери життя і діяльності особи, суспільства і держави: політичну, економічну, соціальну, культурну і зовнішню сфери. Окреме коло обов'язків стосується й діяльності особи в сфері туризму: обов'язок не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ними збитки (ст. 66); обов'язок неухильно додержуватися Конституції України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68). Правовий і моральний обов'язок зберігати природу адресується як кожній людині в Україні (у тому числі туристам), так і тим, діяльність яких тісно пов'язана з впливом на навколишнє середовище.

Зазначене прямо стосується туризму, вплив якого не слід недооцінювати, оскільки туризм як вид економічної діяльності та важливий соціальний інститут має чітку орієнтацію на використання природних ресурсів та культурної спадщини. Саме тому основними напрямками державно-туристичної політики в Україні є ефективне та раціональне використання природних ресурсів і об'єктів культурної спадщини з одночасним їх збереженням та відновленням, профілактика і мінімізація негативного впливу туристичної діяльності на навколишнє природне середовище [17].

Не менш важливим є не тільки визнання державою прав і свобод людини й громадянина, але й створення умов і забезпечення гарантій їх ефективної реалізації. У Конституції України окремо передбачено гарантії захисту вищезазначених прав, серед яких слід відзначити: право на судовий захист (ст. 55), право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди (ст. 56), право на правову допомогу (ст. 59), принцип неприпустимості обмеження прав і свобод людини й громадянина та ряд інших норм-принципів.

Отже, право на туризм, свободу туристичних подорожей є складовим елементом конституційного права на свободу пересування, права вільно залишати територію України й повертатися до неї. Дане право має в цілому відносно самостійний характер як вид соціальних прав (є пріоритетним засобом організації й проведення відпусток, відпочинку, ефективна форма зміцнення здоров'я, відтворення трудових, фізичних і моральних сил людини). Але водночас містить риси природних прав (пов'язане з особистою свободою людини, вільним вибором напрямків, форм і видів свого подорожування), культурних (в контексті сприяння розвитку людської особистості, підвищення культурного рівня людини й суспільства в цілому), екологічних (базується значною мірою на природно-кліматичних ресурсах, залежить від екологічного стану в місці чи країні перебування тощо) і політичних (пов'язане з перетином державного кордону).

Враховуючи викладене, туризм, право на туризм має чи не найбільший потенціал свого розвитку. Зазначене зумовлено, по-перше, зовнішніми чинниками (глобалізація, спрощення візових формальностей перетину кордонів тощо), коли умови життя вимагають від людини мобільності та для якої нерідко сама мобільність стає життєвою необхідністю і людина повинна мати можливість без перешкод пересуватися в тому напрямку і в такий спосіб, які вона вважає сприятливими для розвитку своєї особистості. По-друге, внутрішніми: створення умов для забезпечення відпочинку за допомогою всебічного розвитку туризму (цілеспрямована політика держави щодо доступності туризму для всіх верств населення, субсидування соціального виду туризму тощо). Все це дозволить нашій державі посісти гідне місце серед провідних демократичних країн світу, де реально забезпечено право людини на туризм, створено умови (соціально-економічні, екологічні, політичні тощо) для відпочинку своїх громадян. З одного боку, створити потужну туристичну індустрію та залучати якомога більше іноземців відвідати нашу державу з туристичною метою. З іншого, реальне

забезпечення кожному громадянину України можливостей скористатися своїм правом на туризм, туристичну подорож.

Таким чином, Конституція України становить основу в регламентуванні відносин у сфері туризму, хоча, безперечно, визначає лише основні його шляхи регулювання в нашій державі. Подальше вичерпне й детальне регламентування питань вітчизняного туризму належить поточному законодавству України.

З огляду на вищенаведене, нами запропоновано:

1. Визначити *конституційно-правові основи туризму в Україні* як систему конституційно-правових норм, що утворюють самостійний субінститут конституційного права "туристичне право".

2. Сформулювати поняття право на туризм за суттю, змістом і формою.

Сутністю права на туризм є можливість вільного подорожування й перебування людини (відпочинку, оздоровлення тощо) в місцях туристичного призначення. *Змістом цього права* є поновлення і відтворення фізичних, моральних і духовних сил людини, а також задоволення її соціальних, культурних та інших благ і інтересів під час подорожування. *Формою права на туризм* є прояв особистої свободи людини, її право на певний спосіб використання вільного часу, проведення змістовного дозвілля шляхом обрання видів і напрямків подорожування.

Отже, *право на туризм* - це можливості людини вільно подорожувати з метою пізнання, відпочинку, оздоровлення тощо. Юридична природа цього права полягає в тому, що туризм є одночасно основою і наслідком реалізації конституційних прав і свобод людини й громадянина на свободу пересування, відпочинок та інших прав [18].

ЛІТЕРАТУРА

1. Павлик В., Тесленко В. Права людини: міжнародні договори ООН та Ради Європи / Комітет виборців України. – К.: Факт, 2001. – 151 с.
2. Конституційне право України / За ред. В.Ф.Погорілка. - К.: Наукова думка, 2000. – 732 с.
3. Права і свободи людини і громадянина в Україні / В.Ф.Погорілко, В.В.Головченко, М.І.Сірий. – К., 1997. – С.24-25; 12-38.
4. Конституційне право України: Підручник / за ред. П.Я.Тація, В.Ф.Погорілка, Ю.М. Тодики. – К., 1999. – С.126-137.
5. Чехович С.Б. Стан законодавчого забезпечення реалізації та захисту права на свободу пересування: Аналітична доповідь. – К.: Фонд “Правова ініціатива”, 2003. – 99 с.
6. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика. – К., 2003. – С.111-165.

7. *Шевченко Я.М.* Туризм і право на туризм //Матеріали II-ої Міжнародної науково-практичної конференції “Туризм у XXI столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості”. – К.: Знання України, 2002. – 560 с.
8. *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Права людини і громадянина в Україні: Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
9. Гаагская декларация по туризму // Туризм в Україні: Збірник нормативно-правових актів: В 5 т.– Ужгород: ІВА, 2000. – 280 с. - Т. 5.
10. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика. – К., 2003. – С.146.
11. Теория государства и права: Учебник для юрид. вузов и ф-тов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М., 1998.
12. Конституційне право України / За ред. В.Ф.Погорілка. - К.: Наукова думка, 2000. – 732 с.
13. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика. – К., 2003. – С.111.
14. Глобальный этический кодекс туризма // Туризм в Україні: Збірник нормативно-правових актів: В 5 т.– Ужгород: ІВА, 2000. – 280 с. - Т. 5.
15. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика. – К., 2003. – С.111-165.
16. *Крусс В.И.* Право на предпринимательскую деятельность – конституционное полномочие личности / Отв. Ред. С.А. Авакьян. Монография. М.: Юристъ, 2003. – 672 с.
17. Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002-2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2002р. № 583 // Офіційний Вісник України. – 2002. - № 18.
18. *Опанасюк Н.А.* Конституційно-правові основи туризму в Україні: Автореф. дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.02 / Інститут держави та права ім. В.М.Корецького НАН України. – К., 2005. – 19 с.